
GOSPODAR I POZORIŠTE

Luka I. Milunović

In this paper, the author tried to identify and consider Prince Nikola's personal view of theatre and the development of drama in Montenegro, based on very rare direct statements of this sovereign and playwright. The prince's opinion is related to the perceived needs, accepted approach to development and the results achieved in the field of theatre.

Dok kroz arhivske i bibliotečke izvore tragamo za činjenicama i sabiramo saznanja o oblicima egzistencije pozorišnoga života u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori uvijek je, kao uostalom i kod razmatranja svih drugih oblasti, nezaobilazno prisutan knjaz i kralj odnosno, što je još mnogo važnije, gospodar Nikola I Petrović. Međutim i pored toga, teško je tvrditi što je on zaista mislio, odnosno kakav je njegov neposredno iskazani stav o pozorištu i pozorišnome životu u Crnoj Gori. Generalno gledano, mogli bismo reći da je, kako u svakoj oblasti, tako i o pozorištu, ma koji oficijelni stav u Knjaževini ili Kraljevini Crnoj Gori, ustvari stav Gospodara.

Mada suverena uvijek podrazumijevamo pri svim, iole važnijim događajima i činjenjima u Crnoj Gori s kraja 19. i početka 20. stoljeća, o njegovome iskazanome mišljenju o crnogorskoj, mogli bismo reći i teatru uopšte, možemo govoriti tek uz oslonac na objavljene rijetke direktne javne izjave baš na ovu temu. Da se razumijemo: crnogorski suveren je pisao dramska djela, u njegovome dvoru su ne tako rijetko izvođeni različiti dramski sadržaji i uz to je on sam vrlo često prisustvovao scen-skim izvođenjima u Zetskome domu. Posmatrajući sa toga stano- ništa mogli bismo slobodno reći – zaljubljenik u pozorište, i saglasno tome – snažni agens razvoja domaće pozorišne umjet- nosti.

O učešću Gospodara u pozorišnome životu nalazimo i ne tako rijetke zapise u aktuelnoj periodici i memoarskoj literaturi, ali obično bez njegovih direktnih komentara ili ocjena. Potrebno je zato pokušati da se stvari osmotre i iz drugoga ugla. Interesovaće nas, naime, što je o pozorištu neposredno kazao (mislio) knjaz, tj. kralj Nikola I, odnosno kakav je bio njegov intimni stav, te u skladu s tim kako je on sam vidio, odnosno kakve je direktne uticaje ostvarivao na pravce i dinamiku razvo- ja teatra u Crnoj Gori do početka ratova u drugoj deceniji 20. stoljeća. Nastojaćemo ustvari da, imajući na umu knjaževe rijet- ke direktne iskaze, otvaramo pitanja i tražimo odgovore dovode- ći u vezu ostvrene rezultate sa tada dosta jasno uočenim potre- bama i mogućnostima.

Najviše neposrednih izjava, mišljenja i saopštenih stavova, kako o temi koja nas interesuje tako, rekli bismo i o političkim, državnim i drugim važnim, ali ponekada i ne tako važnim, pta- njima ostaće zauvijek u Dvoru, među zidovima Velike odžaklije, radnoga kabineta, diplomatskoga i drugih salona, ili trpezarija (velika i porodična). Sa brojnih prijema, susreta, razgovora, sav- jetovanja, šednika i pošedaka u Dvoru, nema oficijenih zapisni- ka, ili drugih detaljnijih autentičnih zapisa, već o njihovima

sadržajima možemo suditi ipak tek posredno, preko donešenih odluka državnih organa, službenih, javnih, uvijek uopštenih saopštenja, te uglavnome deskriptivnih tekstova u štampi, ili ponekada djelova knjaževih književnih, navlaštito dramskih djela. Mada je kod donošenja odluka Gospodarev krajnji stav morao biti dominantan nije nam dato da sasvim pouzdano tvrdimo kako je taj stav formiran, koja i čija su mišljenja (u kojoj mjeri i da li su uopšte) vršila, ili izvršila snažniji uticaj na početne premise. Zato ovim pitanjima i treba pristupati sa puno opreza.

Pitajući se prije svega što je sve moglo, još od rane mladosti, uticati na formiranje stava o pozorištu kod knjaza Nikole I, priču počinjemo, kako se to i uobičava činiti kada nema neposrednih izvora prvoga reda, pretpostavkom oslonjenom na anegdotu sa mitskim karakteristikama. U poznatome dokumentu koji je prije devedesetak godina objavio Dušan Vuksan govori se o jednoj podjeli uloga u *Gorskom vijencu*. Nastanak dokumenta se vezuje za sam kraj prve, ili početak druge polovine 19. stoljeća. Pri ovoj podjeli, neke od uloga pripale su ličnostima kojima su zabilježena samo imena. Među njima su Dušan (*Sestra Batričeva* i *Đak*) i Nikica (*Vještica*). Nastojeći da odgonetne koje su ličnosti pomenute u ovoj zaista neobičnoj podjeli uloga, Vuksan je u znatnome broju slučajeva uspio, dok za pomenute dvije ličnosti samo kratko kaže da su *manastirski đaci*. Dakle đaci koji uče u školi smještenoj u Cetinjskom manastiru, koju je otvorio Petar II Petrović Njegoš. Razmišljajući šire nego što se sigurne činjenice pružaju već smo¹ pominjali pitanje: da li se iza ličnosti Nikice ustvari krije budući autor dramskih djela i suveren Crne Gore Nikola Mirkov Petrović. Pomenućemo neka razmišljanja koja bi mogla ići u susret ovakvoj pretpostavci.

Obrazovanju mladoga Petrovića se, sasvim očekivano, poklanjala pažnja, kako će to i on sam istaći u pjesmi posvećenoj

¹ Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište : Od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 50.

svome ocu,² mada u autobiografiji neće pomenuti znanje stečeno u Crnoj Gori, već ističe kako je na školovanje u Trst 1852. godine došao: „...bez nikakve spremu u nauci...“.³ Da je određenu spremu ipak posjedovao govori i podatak o veoma brzome napredovanju u tršćanskoj školi: „Počeo sam učiti koncem februara, pa za mjesec mart, april, maj dva sam razreda svršio od srpske škole i govorio i čitao i pisao dosta dobro talijanski i prilično njemački.“⁴ Sve bi dakle moglo da upućuje na školovanje (*manastirski đak*) u školi – tada jedinog u Crnoj Gori, koju je osnovao Njegoš. Ostavljamo ipak bez konačnoga odgovora ovo, držimo za razmišljanja, ipak interesantno pitanje.

Sam *Gorski vijenac*, drama u stihu vladajućega gospodara i vladike, prema kojemu se u Crnoj Gori odnosilo mnogo više kao prema zbirci mudrih izreka i savjeta za životna pitanja i situacije (stihovi su učenici napamet, pjevani uz gusle i često citirani u zgodnim prilikama) nego kao prema književnome djelu, morao je učiniti snažne uticaje na mladoga Petrovića što će se uostalom kasnije i moći registrovati u raznim prilikama.

Odmah po dolasku na školovanje u Trst budućega crnogorskoga kralja neposredno će dočekati javne svečanosti sa obiljem dramskih formi, što mu se, kako sam kaže, sviđelo: „Kad sam u Trijest došao bio je karneval, te mi se dopadaše i pomislih da ću dobro sviknuti...“. Pomenuti odnos prema ovome obliku javne zabave bogate dramskim formama Nikola Petrović će trajno zadržati. Kasnije, u aktuelnoj periodici i dokumentima koja prate život na dvoru Petrovića u vrijeme suverena Nikole I nailazićemo nerijetko na svjedočanstva o veoma blagonaklonome gledanju i podršci koju je pružao održavanju raznih pokladnih i karnevalskih oblika.

² „On najprvi mene uči / da poznajem, az‘ i ,buki“, „Spomenu svojega oca“, Nikola I Petrović, *Pjesme*, Cetinje, 1969, str. 27.

³ Nikola I Petrović, *Autobiografija Memoari Putopisi*, Cetinje, 1969, str. 28.

⁴ *Ibidem*.

Nastavljajući školovanje u Trstu, sada u protestanskoj njemačkoj školi, budući knjaz je počeo imati javne nastupe ne sasvim bez dramskih karakteristika. Te godine počeo je, naime, „čitati Apostol u crkvi srpskoj“ što mu se, kao kaže, dopalo. Mililo mu se, kako će sam reći, oblačiti *stihar* za tu priliku i „...izaći na sred crkve, da čitam apostolske poslanice.“

Dok govorimo o uticajima koji su, tokom školovanja u inostranstvu, mogli oblikovati stav prema pozorišnoj umjetnosti knjaza Nikole I, treba pomenuti i njegovo interesovanje za francusku književnost. Kako će u *Autobiografiji* sam kazati: „U Francuskoj sam se učio blizu četiri godine. Čitao sam s voljom i bavio se mnogo književnošću francuskom. Njene klasike sve sam pročitao i proučio.“ U ovome kontekstu, kao paralelu pomenućemo snažne utiske koje je ovaj mladi Crnogorac odlazeći na školovanje u inostranstvo ponio iz svoje domovine. Budući kralj Crne Gore u autobiografiji bilježi: „Na Cetinje u to vrijeme nije bilo drugoga razgovora do o Turcima i ratu“, da bi dalje uz opis svojih snažnih emocija istakao: „Česte ćete, česti bojevi činili su, da su se sa zadovoljstvom odsijecale glave i prinosile ispred mojih oči gore na Tablju više Manastira.“⁵

Tragični događaj, atentat i smrt knjaza Danila I, prekinuće školovanje i potpuno promijeniti život Nikole Mirkova Petrovića. Francuski đak će sa nepunih 20 godina postati knjaz i gospodar male, siromašne i još uvijek formalno međunarodno nepriznate evropske države. O društvenome životu na Cetinju poslije smrti knjaza Danila I sam knjaz Nikola I bilježi: „Primanja u Dvoru usljed toga bila su prestala. Zabave se nijesu davale za pune dvije godine.“

Sa početkom vladavine mladoga suverena, Crnu Goru, koja se već vrlo dugo nalazi u stalnome grču borbe za slobodu, međunarodno priznanje i obezbjeđivanje uslova za elementarnu egzistenciju stanovništva, će stići nove krupne nevolje. Poslije velike suše

⁵ *Ibidem*, str. 32.

(1861. god.) naredna godina je donijela teške borbe za odbranu od snažnoga nasrtaja otomanske vojske koju je predvodio Omer-paša Latas.

Nova *vremena mira*, koja će početi od 1863. godine i potrajati nešto duže od jedne decnije, Crnoj Gori donose realizovanje veoma značajnih inicijativa na uređenju državne vlasti, ali razvoju ekonomskih aktivnosti i kulture. Širi se školska mreža, pokreće izlaženje novih naslova periodike, počinje sa nastupima Crnogorska vojna muzika, osniva se Društvo cetinjska čitaonica, ... Knjaz Nikola I predvodi osnivače novoustanovljenoga kulturnoga društva i počinje da neposredno iskazuje svoj odnos prema dramskoj umjetnosti. Piše stihove dramskoga djela „Vukašin“. Ovo dramsko djelo, mada nikada dovršeno (sačuvan je, možda i napisan, samo dio koji je objavljen u „Orliću“, crnogorskome kalendaru za 1867. godinu) pokazuje da mladi autor nastoji da slijedi svoga velikoga prethodnika u književnosti i državnim poslovima. *Mladi Drago Dragović* bira za svoj umjetnički izraz dramu u stihu kao i njegov *Striko Stari*.⁶

Do Veljega rata, u periodu za Crnu Goru može se reći vrlo dinamičnoga društvenoga razvoja, srešćemo svjedočanstva i o kulturnim manifestacijama. Na Cetinju se prikazuju različite dramske forme. U literaturi se pominje: prikazivanje predstave (*Kap otrova*, 1864), dolazak M. Stijepića, sa članovima svoje pozorišne trupe (1865), gostovanje Društva *Jedinstvo* iz Kotora 1870. i 1871. godine (izvedena opereta „Naše narodno uskrsnuće“⁷), prikazivanje slika iz Šarana (1873). Konačno dolazimo i do razvijenih oblika pozorišnoga života na Cetinju. U jednome

⁶ *Drago Dragović* je pseudonim za koji se smatra da je koristio Njegoš. Knjaz Nikola I je koristio pseudonim *Mladi Drago Dragović*, a svoga prethodnika Petra II Petrovića bi nazivao *Striko Stari*.

⁷ Poslije izvođenja u Kotoru operetu „Naše narodno uskrsnuće“ (tekst Rista Milića i muzika Antona Šulca), prikazalo je Društvo „Jedinstvo“ na Cetinju tokom gostovanja 1871. godine.

krilu građevinski još nedovršene zgrade za bolnicu tokom 1873. i 1874. godine daju se pozorišne predstave. Prikazuju se, kako iz sačuvanih svjedočanstava možemo saznati – operete. Ostavljeni zapisi savremenika dozvoljavaju zaključak da su prikazane više nego dvije predstave za koje imamo sigurnu potvrdu u izvorima. Operete su mogle biti pripremljene jer je na Cetinju tada već bio angažovan kao kapelnik Crnogorske vojne muzike, Anton Šulc, muzički obrazovani Čeh koji je takve predstave ranije pripremao (*uglazbio*) sa Pjevačkim društvom u Kotoru. Tu je bio i Petar Subotić, sa glumačkim iskustvom iz Kotora, koji je režirao predstave na Cetinju i konačno, sa pjevnice Cetinjskoga manastira već krajem 1871. godine javio se novoformirani hor. Međutim, ipak ćemo se upitati: zašto baš operete?

Da li u ovakvome izboru dramskih djela (operete) za prikazivanje na Cetinju pred Velji rat treba tražiti i upliv (ukus) suverena, ili će upravo ove predstave uticati na formiranje knjaževih afiniteta. Možemo pitanje postaviti i na drugačiji način: da li je takav javni kulturni poduhvat uopšte i mogao biti realizovan bez osluškivanja poruka sa *najvišega mjesta*? Na razmišljanja o muzičkim afinitetima knjaza Nikole I navodi nas i zapis u njegovima *Putopisima* sa putovanja u Carigrad skoro kvarat stoljeća kasnije. Kada je u Carigradu, pri posjeti Sultanu 1899. godine, knjazu Nikoli I, kao visokome gostu ponuđen repertoar ansambla dvorskoga pozorišta kako bi odredio dramsko djelo koje želi da posmatra te večeri, on će o učinjenome izboru u *Putopisima* zabilježiti: „Za vrijeme večere donijeli su mi listu pozorišnih komada moleći me da izaberem komad koji bih želio da se prikazuje. Zaustavih se na *Zvona Kornvila*.“⁸ Nešto kasnije, nalazimo još

⁸ „Zvona Kornvila“, ili u literaturi i „Korneviljska zvona“ (*Les Coloches de Corneville*) opereta, tri čina i 4 slike, francuskoga kompozitora Roberta Planketa (*Robert Planquette*, 1848–1903). Sekvence iz ove operete zahvaljujući sadržajima koji se danas nude na You Tube-u mogli smo slušati tokom rada na ovoj temi.

jednu za nas interesantnu knjaževu zabilježku sa istoga putovanja. Uz pominjanje neprijatnoga zviždanja koje im je smetalo dok su boravili na brodu, knjaz Nikola I nam sasvim nenametljivo skreće pažnju i na svoj muzički afinitet (talenat): „Jutros sam preteka zviždanje i baš sam ja zviždao već oko pet sati ariju iz operete, koju sam čuo preksinoć, oštreci moj brijač i sređujući na stolu moje sitnice za toaletu.“

Prikazivanje predstava koje je započeto na Cetinju u prvoj polovini sedamdesetih godina 19. stoljeća i kuturna dešavanja uopšte prekinuće novi ratni vihor. Počeo je Velji rat. O kulturnim nastojanjima u Crnoj Gori se ponovo nešto glasnije moglo govoriti tek u osamdesetim godinama 19. stoljeća. Sa početkom pretposljednje decenije u 19. stoljeću Crna Gora, sada teritorijalno znatno proširena, ponovo primorska, te međunarodno i formalno priznata država, ulazi u period mirnodopskoga razvitka koji će potrajati nešto duže od tri decenije. Kako će to primijetiti tekuća periodika: *neobična stvar za Crnu Goru*. U takvim uslovima odmah su pokrenuta pregnuća i u kulturi. Započeo je redovni pozorišni život kojemu, reklo bi se očekivano, knjaz Nikola I daje glavne impulse. Smatra se naime, da već 1882. godine knjaz uveliko piše svoje najpopularnije književno djelo, dramu u stihu – *Balkanska carica*. I ovđe ćemo uočiti još jednu knjaževu posebnost – nikada nije tačno utvrđeno koliko je vremena pisao ovo svoje dramsko djelo.

Interesantno je napomenuti da će desetak godina kasnije za naredno knjaževno dramsko djelo (*Knjaz Arvanit*, dramski čin u 6 prizora) biti istaknuto kako je nastalo za samo nekoliko dana.⁹ Isticanje ovako kratkoga vremena za nastanak ipak širega književnoga djela, mada držimo za malo vjerovatno, trebalo je da

⁹ U pogovoru uz prvo izdanje *Knjaza Arvanita*, datiranome „Cetinje na Spasovdan 1895.“ Lazar Tomanović eksplicitno kaže da je, na zauzimanje knjaževića Mirka kome ga je autor i posvetio, djelo napisno: „...*sjede, i u pet dana napisa ovaj dramski čin*, ...“ (*kurziv i polucrno* kao u originalu).

govori o snazi autorovoga poetskoga i dramskoga nadahnuća (koliko je *u dosluhu sa muzama*), te kako se zbog, naravno, mnogo važnijih državnih poslova, eto ne može više posvetiti književnosti. Ostaje tako otvoreno moguće pitanje za čitaoce, ali i kritičare: kakva bi književna djela knjaz Nikola I možda stvarao kada bi imao više vremena, kada bi se kao književnik mogao samo time baviti? Željelo se, vjerujemo, da se i ovaj aspekt uzme u obzir pri ocjeni knjaževnih pregnuća i domašaja u književnosti. Pomenućemo ovđe i tekst iz *Branika*, koji u podlisku, na naslovnoj strani, 1890. godine prenosi *Glas Crnogorca*, đe se uz oslonac na šecanja vojvode Marka Miljanova, iznosi kako je najpopularnija knjaževa pjesma „Onamo onamo“ napisana takoreći – *dok dlan o dlan*.¹⁰

Sam knjaz Nikola I je, međutim, bio veoma skroman kada bi govorio o svojim književnim djelima. Na pohvale u domaćoj, ali i stranoj štampi, još prije izlaska iz štampe *Balkanske carice*, knjaz Nikola I će, prema pisanju *Javora* 1886. godine, odgovarajući na pitanje kritičara reći: „Nijesam mislio, da može izaći

¹⁰ Autot teksta u *Braniku* je Miša Dimitrijević. Tekst je prenešen u *Glasi Crnogorca*, povodom smrti M. Dimitrijevića. Pišući o nedavno objavljenoj knjizi Knjaževih pjesama koje je prikupio Simo Matavulj, Dimitrijević bilježi ono što mu je pričao Marko Miljanov o nastanku pjesme „Onamo onamo“: „Pričao mi je o tome baš očevidac vojvoda i čuveni junak Marko Miljanov: *Bio sam u razgovoru sa pokojnim vojvodom Mirkom (Ocem Knjaževim)*. Tako je govorio Marko Miljanov, *Bio je tun i Gospodar. Na jedanput ukloni se Gospodar na stranu, i sjede na jedan sto, te poče na jednoj običnoj debeloj hartiji nešto pisati. Dok dlan o dlan bio je gotov. „Što to radiš?“ Zapita ga vojvoda Mirko. „Ništa! Napisao sam jednu pjesmu!“ odgovori Gospodar, koji je u taj mah malo porumenio, zgužba hartiju i htjede je uništiti. No vojvoda Mirko, ne dade već uze i pročita pjesmu, koja se njemu i meni dopade. A ja onda uze pjesmu sebi i zadenu je za pojas. Tako je pjesma: „Onamo onamo ! ...“ sačuvana od propasti, da nas još dugo zabavlja i razdragava.“ (*Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 1, str. 1).*

nešto važno za slovensku književnost, ja sam pisao za svoj crnogorski narod.“ Desetak godina kasnije u pomenutome pogovoru uz prvo izdanje *Knjaza Arvanita* će stajati i to da je djelo pisano za izvođenje u porodičnome krugu.

No, vratimo se nastajanju *Balkanske carice* kao važnome momentu za našu temu. Već u jesen 1883. godine knjaz Nikola I će ovo svoje, tada još nedovršeno, dramsko djelo čitati pjesniku Jovanu Jovanoviću tražeći od njega da se angažuje oko pronalaženja putujuće pozorišne družine koja bi ovu dramu prikazala na Cetinju. Pored angažovanja (tražio je pomoć i od Antonija Hadžića, *kao čovjeka od pozorišta*) Jovanović nije uspio da knjazu obezbijedi putujuću pozorišnu družinu koja je spremna da te zime dođe u Crnu Goru. Na Cetinju se, dakle, moglo računati samo na domaće snage pa je, vjerujemo, na signal sa *najvišega mjesta*, tokom šednika u Velikoj odžakliji dok su čitani knjaževi stihovi, od prisutnih predloženo da se u okviru Društva cetinjska čitaonica oformi pozorišno društvo koje bi pripremilo i na Cetinju prikazalo ovaj knjažev dramat. O atmosferi sa šednika na crnogorskome dvoru (Velika odžaklija), čitanju *Balkanske carice* i pripremama za izvođenje ove drame stranice je ispisao Simo Matavulj. Dvadesetak godina poslije događaja, mnogo više sa književnim, nego faktografskim ambicijama i rezultatima koje će ostvariti, Matavulj van Crne Gore piše i objavljuje u nastavcima *Bilješke jednog pisca*. U ovome djelu, koje će dugo vremena biti osnovni izvornik za radove na ovu temu, Matavulj opisuje događaje sa književnih šednika na crnogorskome dvoru, kaže kako je knjaz Nikola I bio iznenađen, te da se u početku opirao prijedlogu o formiranju pozorišnoga društva, ali da je na kraju ipak dao odobrenje. Ako se zaista sve i desilo kako piše Matavulj, ipak držimo da je opet samo odigrana predstava o predstavi. Teško je, naime, povjerovati da bi bilo ko, čak i vrlo dinamični i puni inicijativa Jovan Pavlović, iznio tako ošetljiv prijedlog o javnome prikazivanju *Balkanske carice*,

a da to nije bilo po prethodnoj sugestiji, ili već dobijenoj saglasnosti od Gospodara.

No, bilo kako bilo, pozorišno društvo je formirano, a *Balkanska carica* javno prikazana u crnogorskoj prijestonici nekoliko puta tokom zimskih mjeseci 1884. godine. Ovim predstavama u Crnoj Gori je počeo redovni i organizovani pozorišni život koji možemo dokumentovano pratiti. Tokom čitave godine, *Glas Crnogorca* i upravo pokrenuti list *Crnogorka* redovno donose obilje podataka o pozorištu i prikazanim predstavama. I konačno, kao kruna događaja koji se tiču pozorišta i još jedan od snažnih argumenta da se 1884. godina može nazvati *godinom pozorišta*, u Crnoj Gori je donijeta odluka da se na Cetinju izgradi naročito zdanje za potrebe rada pozorišta i drugih institucija kulture. Kamen temeljac tom zdanju koje će dobiti ime *Zetski dom* položen je 1. maja 1884. godine.¹¹

Obilje informacija i detalja, te neuobičajeno mnogo priloga iz oblasti kulture, dominatno o pozorišnome životu, koje donosi crnogorska, ali naravno u skromnijemu obimu i inostrana periodika, zapljusnula je kao veliki plimski talas javnost Crne Gore i čitaoce ne samo crnogorskih glasila u inostranstvu. Akteri kulturnih događaja u Crnoj Gori su mogli uživati u dobijenoj javnoj satisfakciji za svoje angažovanje. Naravno, znalo se da ništa nije rađeno, niti je moglo biti urađeno, bez blagoslova sa *najvišega mjesta*. Međutim, opet su izuzetno rijetke, ako ih upšte ima, direktne izjave, ili javno sopštena mišljenja i ocjene knjaza Nikole I. O knjaževome odnosu saznajemo iz štampe posredno. Obično se ističe, i to ne tako rijetko, da se sve radi sa podrškom i blagoslovom knjaza Gospodara.

Prije nego što pokušamo registrovati knjaževe neposredne izjave uz ove krupne ne samo kulturne događaje kako su prenešene u tekućoj periodici, osvrnućemo se najsažetije tek na naj-

¹¹ Datumi u radu su dati po starome, julijanskome kalendaru oficijelnome u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori.

krupnija kulturna događanja pokrenuta 1884. godine, posmatrajući ih u svijetlu mogućih postavljenih ciljeva i ostvarenih rezultata. Snažno pokretanje kulturnih pregnuća 1884. godine trebalo je da, prije svega, stranoj javnosti pokaže kako Crna Gora ne želeći da i dalje bude, kako se govorilo, specifični vojni logor, upravo zauzima novi kurs u svome ukupnome razvitiku. Okreće se od, takoreći, stalnoga ratovanja ka razvoju u mirnodopskim uslovima, čemu su tekuća angažovanja u kulturi sasvim jasan i najbolji pokazatelj. O novome državnome kursu intenzivno će se pisati u štampi uz obavještenja o kulturnim pregnućima.¹² Kao najsnažnija potpora novoj državnoj politici korišćene su naravno i knjaževine riječi, ali opet ne direktno iskazane već u ovoj prilici kroz citat iz njegove drame. „A Crna je Gora ne samo *junačko gnijezdo* nego i *gaj pjevača* – kao što nam se lijeпо kaže u istoj *Balkanskoj Carici*“ – piše početkom 1884. godine u prvome broju *Crnogorke* urednik Jovan Pavlović.¹³

Domaćim snagama pokrenuti intenzivni pozorišni život (u periodu januar – april 1884. godine su u 9 predstava prikazana 4 dramska djela) već narednih godina će znatno oslabiti i do kraja stoljeća biti skoro potpuno supstituisan organizovanim gostovanjima (prosečno u svake dvije godine po jedno) putujućih profesionalnih pozorišnih trupa iz inostranstva. Od pokretanja pozorišnoga života u *godini pozorišta* trebaće da protekne više od kvarat stoljeća pa da Crna Gora dobije svoj stalni profesionalni pozorišni ansambl.

¹² O tome šire: Luka I. Milunović, „Pozorište i diplomatija u Knjaževini Crnoj Gori“, *Matica*, XIX/2018, br. 76, str. 187–215.

¹³ „Balkanska carica“, *Crnogorka*, I/1884, br. 1 (12. I) str. 7. Jovan Pavlović, u tom mometu direktor Gimnazije, koji je bio veoma intenzivno uključen (često i inicijator) u sva kulturna pregnuća, uskoro će biti naimenovan za upravitelja, pa ministra Prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori. Napomenućemo da je tom resoru pripadala i kultura. Na ovoj funkciji Pavlović će ostati do svoje smrti 1892. godine.

Sličnu sudbinu imaće i Zetski dom, prvo zdanje u Crnoj Gori namijenjeno kulturnim, ali i drugim javnim potrebama. Četiri godine poslije polaganja kamena temeljca 1884. god. Zetski dom je kao još nedovršn useljen na Mitrovdan 1888. god. od kada se i počeo koristiti,¹⁴ da bi još osam godina kasnije, kao završen bio svečano otvoren – na Mitrovdan 1896. godine. Treba ovđe napmenuti da je i pored inicijativa i nastojanja koja nažalost nijesu davala rezultata,¹⁵ pod krovom ovoga zdanja državno profesionalno pozorište sa sopstvenim profesionalnim ansamblom formirano i počelo sa radom tek 1910. godine.

Mada je izgradnja Zetskoga doma počela u godini kada su znatno porasli prihodi u državnome bužetu kao posljedica povećanja stope nekih dažbina izvršenoga 1883. godine, troškovi izgradnje su ipak prepušteni donatorskoj akciji. Poziv na prikupljanje priloga za izgradnju Zetskoga doma je zaista veoma široko prihvaćen u Crnoj Gori, ali vrlo niska ekonomska snaga sntanovištva uz vrlo skromno učešće donatora iz inostranstva će učiniti da se za vrijeme oficijelnoga trajanja ove aktivnosti (1884–1888. god u periodici su redovno objavljivani spiskovi sa imenima donataora i visinom priloga) ne prikupi ni približno dovoljno sredstava kako bi građevina bila

¹⁴ Detaljnije videti: Luka I. Milunović, „O početku kulturne misije Zetskoga doma“, *Matica*, XIX/2018, br. 74 str. 461–493.

¹⁵ Pored inicijative-ponude Nikole Milana Simeunovića, glumca i režisera iz Zagreba (1886. god.) pomenućemo još dva, držimo, najmarkantinja primjera. (1) Pokušaj formiranja poluprofesionalnoga „Društva *Zetskog doma*“ (1889/91) što se vezuje za angažovanje Jovana Pavlovića i (2) nastojanje Pavla Popovića (1898) da u funkciji upravnika pozorišta, pošto je napuštena ideja stvaranja domaćega ansambla, ustupanjem prostora u Zetskome domu zadrži na Cetinju neku od putujućih profesionalnih pozorišnih družina iz okruženja na nešto duže vrijeme (makar jednu čitavu pozorišnu sezonu).

Pozivnica
1910.
godina

završena. Prvih desetak godina poslije početka izgradnje, Gospodar će pored posredne podrške i datih priloga, držati državni budžet van znatnjega i direktnoga učešća u ovome poduzeću. Formalno gledano, kako smo već pomenuli, aktivnosti na izgradnji i finansiranju Zetskoga doma vodi privatno društvo, pa bi se moglo reći na prvi pogled, da pored podrške, država može i treba da ostane po strani. Uz pozive za prikupljanje priloga, javnost je, doduše, dosta opširno opisno obaviještena o stavu knjaza Nikole I, ali i u ovim prilikama bez njegova direktnoga iskaza. Evo za ilustraciju kako *Glas Crnogorca* piše u uvodniku na ovu temu: „Kad narod hoće da

učini štogod, tako reći po svojoj inicijativi, on svagda pribjegavaše k svome Gospodaru da ište od njega očinski blagoslov i najvišu pomoć za svoju rabotu.“ Dalje nastavlja u istome tonu: „Tako je bilo i ovoga puta kad društvo cetinjske čitaonice naumi da podigne na Cetinje jedan prosvjetni dom“ ... „Gospodar primi ovo preduzeće, o koristi kojega suvišno je govoriti, u svoju milostivu pažnju, darova ga bogatijem darom i dade za pokrovitelja svog predragog sina...“ Sve, dakle, znamo jer je dosta detaljno prepričano, ali i ovom prilikom bez knjaževih neposredno iskazanih riječi.

Knjaz će sa svojom svitom i mlađanim pokroviteljem, sinom Mirkom, prisustvovati velikoj svečanosti povodom polaganja kamena temeljca Zetskome domu, đe je u skladu sa unaprijed utvrđenim ceremonijalom saslušao prigodnu bešedu velikodostojnika koja je burno pozdravljena od prisutnih. Ne donoseći riječi koje je po završetku ove bešede Knjaz direktno izrekao *Glas Crnogorca* bilježi: „Po što se usklici stišashe, otpočnu učenci pjevati: *Onamo, onamo !* U to pristupi Njegovo Visočanstvo k stolu, okusi od hljeba, uzme čašu vina i nazdravi narodu crnogorskom želeći mu od Boga svaku sreću i napredak, i obodravaujući mladi naraštaj na istrajni i neumorni rad.“ Kasnije, istoga dana poslije društvene večere pored temelja Zetskoga doma, Knjaz će primiti članove Društva cetinjska čitaonica i „...počastiti članove društva vinom i kafom...“.

Saglasno nedovoljno snažnoj izdašnosti donacija, radovi na Zetskome domu su morali zastati naročito poslije početka korištenja još nedovršenega zdanja. Prateći knjažev odnos pomenućemo i to da se, koju godinu kasnije zahvaljujući nalazima sa Dokleje od početka arheoloških istraživanja 1890. godine koja je predvodio Pavel A. Rovinski, u Zetskome domu počela formirati muzejska zbirka. Zetski dom je krajem avgusta te godine posetio i knjaz Nikola I i tom prilikom, kako će zabilježiti štampa, naredio Jovanu Pavloviću – *da se otpočne još štogod raditi na popravku ovoga*

doma.¹⁶ Oficijelni završetak radova na Zetskome domu će tako morati da sačeka još koju godinu, preciznije do početka neposrednih priprema za obilježavanje velikoga jubileja – 200 godina dinastije Petrović.

Pomenućemo još jednu zabilješku knjaževoga iskaza iz 1890. godine koji može govoriti o njegovome odnosu prema dramskoj umjetnosti. Knjazu se naime, na uobičajen način u to vrijeme – molbenicom, obratio mladi Mihailo Simonov Bjeloš iznoseći svoju veliku želju da otputuje u Beograd kao bi se posvetio glumovanju, pa uz blagoslov traži i „malo pomoći u trošku.“ Po *najvišem nalogu* Ministarstvo finansija je Mihailu Simonovu isplatilo 15 fijorina, što je i konstatovano na samoj molbenici, na kojoj su iznad svih zapisa rukom dežurnoga oficira ubilježene knjaževe riječi upućene budućemu glumcu: „bijo ti dobri put.“¹⁷

¹⁶ R. , „Gospodar u Čitaonici“, *Glas Crnogorca*, XIX/1890, br. 36, str. 3. Prema bibliografskoj literaturi R. se dešifruje kao: Pavel Apolonovič Rovinski. Radi kraćega komentara citirano o poseti knjaza Nikole I Zetskome domu prenosimo nešto šire: „Pošto je izašao u predsooblje ‘Zetskoga Doma’ naredio je ministru prosvjete g. Pavloviću, kao predsjedniku čitaonice, da se otpočne još štogod raditi na popravku ovoga doma. Još svijetli vladar reče i ovo: ‘Vladika je kazao: ‘U kukanju razgovora nema’ – ‘Dakle treba raditi’. Treba primijetiti da knjaz Nikola I ne naređuje ministru (visokome državnome činovniku koji bi mogao da koristi sredstva iz budžeta) već predsjedniku privatnoga društva koji treba da se i dalje snalazi za sredstva kako zna. Uz to, Knjaz 6 godina poslije polaganja kamena-temeljca Zetskome domu ne kaže ne da se što prije završi zdanje, nego da se *otočne štogod raditi*.

¹⁷ Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006, str. 172–173. Interesantno je napomenuti da u to vrijeme sa Cetinja u Beograd odlazi i Bogoboj Gavrilov Rucović, budući prvak regionalnoga glumišta, koji će kao stipendista crnogorske države, septembra 1890. godine upisati Veliku školu *da sluša I-vu godinu pravnoga fakulteta*.

Treba ukazati i na, po svoj prilici nešto kasnije nastao, zapis o Zetskome domu iz knjaževih *Memoara*, koji, važno je naglasiti, nijesu objavljeni za njegova života.¹⁸ Uz pominjanje drugih postignuća u knjaževima memoarima o Zetskome domu je zapisano: „Cetinje krasi još veliko i lijepo zdanje Zetski dom, podignut zamišlju i velikijem žrtvama knjaževim, uz rodoljubive priloge Srba iz svih krajeva. Dom ovaj služi za narodni muzej, biblioteku i pozorište.“ O pokazanome viđenju Zetskoga doma i značaju onoga što se pod njegovim krovom dešavalo i ima dešavati rekli bismo da mnogo više govori obim iskaza nego konstatacije koje ostavljamo bez osvrta, konačno i zbog toga što i samo autorstvo zapisa može biti komentarisano.

Neposredne iskaze knjaza Nikole I nastojali smo dovoditi u kontekst sudbine redovnog pozorišnoga života: od pokretanja uz pokazani početni intenzitet, preko usporenoga toka, te odugovlačenja i usporavanja poslova i aktivnosti, pa do, tek poslije protoka decenija, osnivanja državnoga teatra. Ističući tek osnovne odrednice vezane za domaću produkciju i izgradnju zdanja za pozorište, nastojali smo detektovati okvire ambijenta u kojemu su se kreirali i realizovali događaji u kulturi. Ukazali smo, u mjeri dostupnih izvora, bez šire eksplikacije, samo na ključne činjenice i tragali za odnosom knjaza Nikole I navlaštito na temelju njegovih neposredno izrečenih ocjena i mišljenja. Posmatrajući razvoj teatra u Crnoj Gori sa aspekta koji smo izabrali došli smo do trenutka kada treba punu pažnju posvetiti sadržaju izlaganja đe je knjaz Nikola I nešto opširnije i neposredno iznio lične stavove o pozorištu. Govorimo o knjaževim stavovima direktno saopštenim u svečanij bešedi u Zetskome domu pri otvaranju *Kinjaževskoga*

¹⁸ Nikola I Petrović, *Autobiografija Memoari Putopisi*, Cetinje, 1969, str. 622–623. Kralj Nikola I je, kako se smatra, memoare pisao uglavnom početkom 20. stoljeća dajući rukopis nekim ličnostima na korekturu, lekturu, pa i doradu. Viđeti: Risto J. Dragićević, „Nekoliko podataka o Autobiografiji i Memoarima“, u: *Ibidem*, str. 7–22.

crnogorskoga narodnoga pozorišta – prvoga crnogorskoga državnoga profesionalnoga teatra.¹⁹

Poslije protoka zaista dugoga perioda, kvarat stoljeća od prvih predstava kojima je otpočela redovna domaća produkcija i pokrenut organizovani pozorišni život (2. I 1884), te otpočela izgradnja zdanja za teatar (1. V 1884), konačno je knjaževom bešedom u neđelju, 16. maja 1910. godine svečano otvoreno profesionalno pozorište – prva državna institucija kulture u punom značenje te riječi u Crnoj Gori. Pozorište je otvoreno u sklopu priprema za proslavu knjaževih jubileja (polu stoljeća na prijestolu i *zlatni pir*). Podšetićemo da je i prethodni, doduše neostvareni pokušaj otvaranja profesionalnoga pozorišta takođe bio planiran u sklopu priprema za proslavu jubileja vezanoga za knjaza Nikolu I – dva stoljeća vladavine dinastije Petrović. Sve ustvari teče u skladu sa ustaljenom praksom u državi da se veći kulturni i uopšte javni programi i događaji, počev od redovnih, onih koji se obično obnavljaju svake godine, pa do višedecenijskih, ili stoljetnih jubileja, vezuju prije svega neposredno za knjaza, odnosno kralja Nikolu I, a potom, obično obimom skromniji i za druge članove dinastije.

Na primjerenoj svečanosti Knjaz je bešedu izrekao iz svoje (*carske*) lože u Zetskome domu dok su na pozornici, pored njegove biste bili ministar prosvjete, te članovi Pjevačkoga društva „Njegoš“ i naravno angažovani u novoj kulturnoj ustanovi, koji će mu nešto kasnije, poslije ovacija u sali, uz izraze zahvalnosti

¹⁹ Knjaževu bešedu su integralno prenijela oba domaća neđeljnika (sa razlikama u sitnijim detaljima) u okviru širega prikaza toka svečanosti. *Cetinjski vjesnik* 19. maja (Anonim, „Otvaranje Narodnog Pozorišta“, *Cetinjski vjesnik*, III/1910, br. 40, str. 1–2), i *Glas Crnogorca* 22. maja (Anonim, „Otvaranje Narodnog Pozorišta“, *Glas Crnogorca*, XXXIX/1910, br. 23, str. 2–3). Viđeti: „CXCIII“ u: *Pozorišna kritika u crnogorkoj periodici 1884–1916 : Hrstomatija* / Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 358–360.

uručiti naročiti srebrni vijenac izrađen po narudžbini u Kotoru naročito ovim povodom.²⁰ Kako nas ovom prilikom naročito interesuju direktno izrečeni knjaževi stavovi o pozorištu, nećemo se zadržavati na raznim aspektima otvaranja državnoga teatra²¹ i svim segmentima same velike cjelodnevne svečanosti koja je toga dana završena u kasnim večernjim časovima poslije prikazivanja svečane pozorišne predstave, naravno *Balkanske carice*.

Nedugu bešedu (primijetićemo da je dvostruko duža bila riječ ministra prosvjete, kojom je pozivao vladaoca da se obrati prisutnima) povodom otvaranja državnoga pozorišta knjaz (za koji mjesec kralj) Nikola I će otpočeti ukazivanjem na značaj samoga svečanoga čina: „Božijom voljom evo dočekah i ovaj radosni dan u svom životu.“ U sličnome tonu će biti i zaključne riječi bešede: „Neka je blagosloven dan otvaranja našega pozorišta.“; zatim su izrečene knjaževe želje upućene novoj državnoj ustanovi kulture: „Neka Svemogući uputi ovu mladu ustanovu stazom Pravde i Ljepote!“; kao i poruka saopštena na samome završetku izlaganja: „Neka Crnogorsko Narodno Pozorište s dostojanstvom posluži intelektualnom i moralnom napretku dragog Mome srcu Naroda Crnogorskoaga...!“

Otvaranje teatra Knjaz u bešedi smješta i u kontekst opštega napretka naglašavajući da je to: „...još jedan kamen temeljac u grandioznoj zgradi umnoga razvitka dragog Mi naroda.“, da bi u nastavku visoko ocijenio značaj koji otvaranje domaćega pozorišta ima za sve u Crnoj Gori: „Od danas gospodo, naši savremeni i budući naraštaji imaće mogućnost, da u svojoj kući

²⁰ Srebrni vijenac je plaćen 75 perpera (20 perpera = 1 napoleon u zlatu). U konsultovanim izvorima nijesmo mogli utvrditi da li je bilo nekoga natpisa na srebrnome vijencu. U depou NMCG – Dvor kralja Nikole I među vijencima izrađenim od srebra nijesmo mogli sa sigurnošću identifikovati onaj koji nas je najviše interesovao.

²¹ Viđeti: *Stoljeće crnogorskog državnog teatra*, tom I, Luka I. Milunović Velimir Vujačić Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 7–76.

vide i izuče velike tvorevine uma ljudskoga, da se upoznadu sa ljepotom i grdobom života, sa veselim smijehom i šalom, kao i sa tragičnošću čovječeg duha.“

Prije nego što će iznijeti opšti zaključak o zadacima teatra, knjaz je posebno apostrofirao značaj tretiranja istorijskih tema: „Prikazivanje na pozornici važnih istorijskih momenata i čitavih epoha, razviće estetskih osobina duše, a zajedno s njima moralnih i umnih, jednom riječi – oblagorođivanje čitave prirode čovjekove – zar je to mala zadaća pozorišta i dramske umjetnosti?“. Zatim slijediti dalja razrada, bolje reći preciznije definisanje uloge pozorišta uz ukazivanje na socijalnu komponentu njegove pozicije u društvu: „Pravilno shvaćeno i postavljeno pozorište je druga škola u narodu, u kojoj se mogu učiti najsiromašniji kao i najbogatiji, ljudi najnižeg i najvišeg društvenog staleža; ono je svagda i u sva vremena služilo hramom prosvjete i nauke.“ Podržavajući već izrečene socijalne stavove Knez će i zaključiti: „Sve će nas okupljati pozorište, svijema će predočavati jedne iste slike i prizore iz života; u svijema će jednako buditi uzvišene misli i osjećaje.“

Konačno, treba istaći i to da Gospodar i ovom prilikom nije zaboravio naglasiti širi značaj umjetnosti i nauke imajući pri tome na umu teški život Crnogoraca u proteklom stoljećima i tradiciju formiranu u uslovima čestoga ratovanja i dugih diskontinuiteta²² u kulturnome i opštemu razvitku crnogorskoga društva: „Knjiga

²² Već smo skretali pažnju na potrebu da se pri razmatranjima uvijek uzima u obzir diskontinuitet u razvoju svih oblasti crnogorskoga društva. *Govorimo o sudbini naroda i države će su poslije prestanka rada prve državne štamparije trebala proteći bezmalo tri i po stoljeća da počne raditi naredna. Pa i ta druga državna štamparija, nabavljena u prvoj polovini 19. stoljeća, i pored značajnih izdanja neće biti duga vijeka. Velika nužda njena će olovna slova pretopiti u pušćana zrna kako bi se odbranili osnovni principi egzistencije na crnogorskome prostoru – sloboda i dostojanstvo života.* (L. I. Milunović, „O prilikama u kulturi Knjaževine Crne Gore s kraja 19. i početka 20. stoljeća“, u: *Idem, Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018, str. 10).

Terpsihora
ulje na platnu
sa tavanice u sali
Zetskoga doma

nas neće omlačiti. Naša krv, naša junačka crnogorska krv, crpiće u nauci i umjetnosti moć, da su Crnogorci još bolji junaci, nego kad bi ostali, u svom primitivnom stanju. Narod je Moj brojno mali, ali moralno će biti veliki dok u jednoj ruci uzdrži brus da sablju oštri, a u drugoj knjigu da se njom prosvećuje.“ Vidimo da će se Knjaz ovđe približiti duhu tekstova iz 1884. godine, koje je o događajima sa početka redovnog pozorišnoga života u Crnoj Gori u brojnim prilogima donosila domaća štampa.

Svečana bešeda koju je knjaz Nikola I izrekao otvarajući prvo profesionalno pozorište u prvome zdanju za teatar u Crnoj Gori pruža povode za čitav niz komentara i pitanja. Pošto smo uz neduge citate prikazali sadržaj knjaževe bešede, ponudićemo osnovne natuknice uočene pri našem čitanju, odnosno bez šire

analize samo moguće, dakle, ne potpune ili konačne odgovore. Radi mogućih paralela ovđe ćemo pri traženju odgovora pokušati da dosta široki spektar pitanja grupišemo oko dva, držimo, relativno koherentna skupa sa, da tako kažemo, suprotnih polova. Pitaćemo: (I) Što nam je to, te (II) što nam to nije, u bešedi zapravo neposredno rekao knjaz Nikola I o pozorštu i pozorišnome životu u Crnoj Gori? Pri tome držimo da se lako može uočiti kako je snop svjetlosti bačen svečanom bešedom knjaza Nikola I na crnogorsko pozorište ustvari osvijetlio mnogo širi prostor kulturnoga i uopšte društvenoga ambijenta u Crnoj Gori.

Sam svečani čin zavrđuje naročitu pozornost. Knjaz Nikola I, gospodar u zemlji i dramski pisac svečanom bešedom otvara prvo državno profesionalno pozorište 50 godina poslije početka svoje vladavine, koja je nešto duže od tri posljednje decenije protekla bez ratnih sukoba, a Crna Gora sa početkom perioda mira postala znatno teritorijalno proširena, sa neuporedivo većim potencijalima za brži ekonomski, i na osnovu toga, opšti društveni razvoj. Državno pozorište se otvara u samo predvečerje obilježavanja knjaževa jubileja tokom čije će proslave uz prisustvo jednoga broja članova najvišega evropskoga plemstva i aristokratije, Crna Gora obnoviti dostojanstvo kraljevine, a njen suveren postati kralj.

(I) Rečeno u bešedi ćemo samo naglasiti. Na samome početku knjaz Nikola I je saopštio svoju (1) radost što je eto dočekao otvaranje pozorišta i to direktno povezao sa božijom voljom što bismo mogli tumačiti prije kao zahvalnost svevišnjemu što mu je podario dugi život, nego kao pohvalu uložnim naporima na postizanju uspjeha. U bešedi je zatim konstatovana (2) *grandiozna zgrada* narodnoga umnoga razvitka kojoj je pozorište još jedan temeljac, ali bez pominjajna (makar nabranjem) među kojima se to još temeljcima teatar upravo našao podupirući grandioznu zgradu koju takođe samo treba da podrazumijevamo.

Posebno valja istaći da je Knjaz naglasio kako, eto, sada generacije imaju (3) *svoju kuću* kada je pozorište u pitanju. U bešedi je takođe istaknuta važnosti prikazivanja (4) *istorijskih momenta* što je neposredno prethodilo navođenju (5) *zadaće* koju dramska umjetnost treba da ostvari: razvoj estetskih, moralnih i umnih osobina, te da je pozorište (6) *druga škola u narodu* – hram prosvjete i kulture. Naglašena je i socijalna komponenta pozorišta, koje će biti (7) pristupačno svim duštvenim staležima (najvišim i najnižim, bogatim i siromašnim), te kod svih *jednako buditi uzvišene misli i osjećaje*. Prije saopštavanja poruke za kraj ukazano je na (8) odnos tekućega razvoja kulture i tradicionalnih shvatanja *Knjiga nas neće omlaćiti*, te će prihvatajući nauku i umjetnost Crnogorci iako brojno mali, postati moralno veliki, te da (9) ne treba da ostanu: *u svom primitivnom stanju*. I konačno, upućena je i (10) završna poruka novoj ustanovi kulture da se kreće stazama *ljepote i pravde*, te da *dostojanstveno* posluži crnogorskome narodu. Sve je, naravno, rečeno kao da se radi o sigurnim i opšte poznatim činjenicama (ili se podrazumijeva da one takve postaju čim ih Gospodar izgovori), bez pomena primjera, ili komentara.

(II) Počecemo napomenom da nam Knjaz u bešedi nije rekao ni riječ o dramskoj umjetnosti u Crnoj Gori i njenome razvitku. Kakav je taj razvoj, ili kakav bi trebalo da bude, te da li ga uopšte ima? Ni riječi o datim predstavama (produkciji) ako ne o onim ranije, makar od 1884. godine i polaganju kamena-temeljaca za pozorišno zdanje. Zetski dom u bešedi nije uopšte pomenut. Nije pomenuta ni dramska književnost. Knjaz nije vidio priliku čak ni za pomen, ili kratak citat iz *Gorskoga vijenaca*.

Uprkos tome što je, kako izgleda, bio ushićen samim činom, Knjaz nam ovom prilikom, ne saopštava zašto je on i crnogorski narod tako dugo morao da čeka „ovaj radosni dan“, odnosno da ima, kako je rečeno, *svoju kuću*. Što je to (ili možda ko) sprečavalo

Gospodara da tu veliku radost početka rada državnoga profesionalnoga pozorišta podijeli sa narodom bar, da kažemo, dvadesetak godina ranije. Knjaz nam u ovoj prilici ne sopštava bilo što ni o razlozima za nečinjenje, odnosno tako sporo činjenje, pa nas ostavlja da možemo samo pretpostavljati. Da li zbog toga što protok decenija smtara neminovnim, tj. da je to potpuno očekivana i prirodna stvar, te da su možda razlozi toliko opšte poznato mjesto da ga u svečanim prilikama ne bi trebalo potencirati, pa ni pominjati. Tragamo za mogućim razlozima tako sporoga činjenja (odlaganja, nečinjenja) jer držimo da će, posmatrajući upravo kroz tu prizmu i sve drugo nerečeno (ali i rečeno) u bešedi postati mnogo bjelodanije, pa se zato i nećemo posebno zadržavati komentarišući pojedinačne konstatacije.

U *vremenima mira* kod izostajanja nekoga pregnuća u Knjaževini Crnoj Gori odmah pomislimo na ekonomsko stanje. Zaista, ono što se uz gosodara u svim poslovima i aktivnostima u Crnoj Gori moglo i moralo unaprijed znati je opšta siromaština. Veliki nedostatak novca se kontinuirano i snažno ošeo od vrha do dna društvene piramide, od državnoga budžeta do džepa (*špaga*) svakoga stanovnika. Pa zar to nije dovoljan razlog, koji su ionako već odavno svi dobro znali, za izostajanje ili veoma usporeni tok pregnuća u kulturi i podizanja nivoa društvenoga života uopšte? Pri ovakvome prilazu, ako ne otvaramo pitanja zašto je to bilo tako (i da li je baš moralo biti) sve izgleda potpuno jasno i opravdano. Ipak, ponudićemo i nešto drugačiji pristup razmišljanjima bar kada je u pitanju izgradnja Zetskoga doma, jedinoga zdanja za kulturu i šire društvene potrebe u Crnoj Gori.

Tokom dvije godine od početka izgradnje Zetskoga doma (1884–1886) dobrovoljnim prilozima je sakupljeno nešto više od jedne trećine²³ potrebnih sredstava za dovršetak zdanja.

²³ Iznosimo na osnovu procjene da je za izgradnju Zetskoga doma ukupno potrošeno oko 60.000 fijorina (6.200 napoleona u zlatu). Videti opširnije:

Uzimajući ovo u obzir izniječemo pretpostavku da su se, odricanjem knjaza i čalnova dinastije od dva-tri putovanja u inostranstvo, te možda još uz neveliko angažovanje državnoga budžeta, mogla obezbijediti potrebna sredstva, pa bi tako Zetski dom kao završen i opremljen mogao primiti prvi domaći profesionalni ansambl još prije početka devedesetih godina 19. stoljeća.

No, kao nemamo sigurnih naznaka u knjaževnoj bešedi, možemo se takođe upitati da li je jedino, ili čak dominantno, ekonomski momenat (hronični nedostatak novca) stojao na putu što skorijega uređivanja Zetskoga doma i formiranja pozorišta kao državne institucije. Da li se možda još zbog čega knjaz Nikola I kolebao? Da li je još što suverena i dramskoga pisaca zadržavalo da ranije osnuje ovu instituciju kulture?

Tražeci odgovore polazimo od tekuće egzistencije do tada osnovanih državnih institucija kulture na koje je, pretpostavljamo, Knjaz i mislio kada je u bešedi pominjao temeljce „...u grandioznoj zgradi umnoga razvitka dragog Mi naroda.“ Način na koji su funkcionisale postojeće državne institucije kulture pružaju osnovu da se upravo otvoreno pozorište posmatra kao prva i jedina državna ustanova kulture u punom značenje te riječi. Naime, u državnoj biblioteci i muzeju nije bilo upošljenika, već je sav posao obavljao honorarno angažovani profesor srednje škole, dok je arhiv imao upošljenoga arhivara samo tri mjeseca po osnivanju 1895. godine. Crnogorska vojna muzika koja je aktivno i vrlo intenzivno djelovala zbog statusa vojne jedinice ne može biti posmatrana kao državna institucija kulture *par excellence*. Drugih državnih ustanova umjetnosti i kulture nije ni bilo. Moguće da baš u načinu egzistencije već osnovanih državnih institucija kulture leži polazište za traženje makar jednoga od odgovora na pitanje o odlaganju na tako dugi rok osnivanja pozorišta kao državne ustanove.

Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište : Od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Matica crnogorska, Cetinje Podgorica, 2017, str. 117–143.

Kod Nikole I Petrovića, **(a)** dramskoga pjesnika, **(b)** knjaza i **(c)** gospodara, mogla su se javiti nejednako usmjerena, možemo reći, čak suprotstavljena razmišljanja koja imaju uporišta u različitim karakteristikama pozicija koje zauzima. **(a)** Dramski pjesnik je svakao želio da on, ali i njegovi gosti, saradnici i najširi mogući krug sunarodnika, može na domaćoj uređenoj pozornici uživati u njegovim djelima koja, na što je moguće većemu umjetničkome nivou, izvode profesionalni glumci. **(b)** Knjaz je, sa jedne strane, želio da se vidi iz inostranstva kuća kulture, postojanje pozorišne produkcije i državnih institucija u zemlji kojom vlada. Za domaće potrebe, sa druge strane, knjazu je bilo važno da se njegova djela čitaju i prikazuju kako bi, u skladu sa iskustvom (*Gorski vijenac*) bila pamćena i naizust ponavljana u narodu, te da bi tako neposredno živjele političke i sve druge (a nije ih bilo malo) poruke koje su u tim djelima poslate.²⁴ **(c)** Gospodar je, pak, morao razmišljati o tome kakve će sve političke i opšte društvene stavove generisati i emitovati radno intenzivna institucija kulture? Da li bi u institucijama kulture koje funkcionušu punom snagom, ili pod njihovim uticajem, formirani stavovi bili u skladu (podrška) sa aktuelnim načinom vladavine, ili koliko bi, kao lako je moguće negativno usmjereni, uticali na formiranje javnoga mjenja u zemlji, odnosno bili direktno suprotstavljeni samoj poziciji vladaoaca. Zašto bi dakle sam vladalac ubrzavao stvaranje makar i mogućega generatora problema samome sebi, kojega u tekućoj praksi još nema. Mogli bismo generalno reći da su postojali podsticaji različitoga intenziteta i usmjerenja, te da su se, manje ili više snažno podržavani iz okruženja, ukrštali i tako stvarali lavirint kojim je prikrivan sigurni put ka svjetlosti na kraju tunela.

²⁴ Svakako treba imati na umu knjaževo djelo *Kako se ko rodi*. Videti: Janko Ljumović, „Komička snaga dramskoga teksta kada ga piše vladar“, *Matica*, XIX/2018, br. 75, str. 199–217.

Zetski dom oko 1910. godine

Izlaz, kao u sličnim slučajevima, ili po navici (rješenje uz obrazloženje stanjem u budžetu) ako se već nije sam po sebi nametnuo, nađen je – u nečinjenju, odnosno što je moguće sporijemu činjenju.²⁵ Mogli bismo reći stvorena je kontradiktorna situacija da prividno u isto vrijeme nešto i jeste i nije, što inače tada nije bilo karakteristično samo kada je pozorište u pitanju.²⁶ Zgrada pozorišta se gradi, o čemu se često piše, ali nikako da se sagradi i počne da u punom smislu služi svojoj namjeni, odnosno da u njoj intenzivno rade državne institucije kulture. Za političke bonitete u inostranstvu bilo je važno da se kuća kulture gradi, ali ne i neophodno da se i izgradi. Uz to, za domaću publiku su prikazivane

²⁵ Razmatrajući vladavinu kjaža Nikole I pokušali smo da njegov način vladanja sažmemo u moguće geslo: *Što manje mijenjaj, sporije radi, pomalo zavađaj, pa dugo vladaj...* (Luka I. Milunović, „Tehnika vladanja i rezultati“, *Akcionar*, IV/2006, br. 1–2, str. 63–78).

²⁶ Sa jedne strane, glavna državna novina *Glas Crnogorca* je dugo bila javno deklarirana kao privatno vlasništvo, dok je, sa druge strane, država dominantno preko lokalnih čitaoničkih društva, koja su oficijelno bila udruženja privatnih lica, direktno realizovala pregnuća u kulturi.

pozorišne predstave, igraju se i knjaževa djela, na sceni su profesionalni glumci, ali ne i domaći ansambl (članovi državne institucije) već gostujuća, povremeno angažovana, putujuća (skitačka) pozorišna društva. Ovdje se zaustavljamo jer bi dalja razmatranja, odnosno posmatranja onoga što će se iznjedriti u kulturnome i uopšte društvenome ambijentu kada se formira u ovakavim uslovima, izašla iz okvira teme koja je u fokusu naše pažnje.

Uz ponuđene opservacije knjaževe bešede, treba reći i to da svečano otvoreno državno pozorište tokom svojega iako vrlo kratkoga redovnog rada (imalo je samo dvije redovne pozorišne sezone) neće moći da se u potpunosti posveti svojim umjetničkim zadacima, već će morati da se uz pripremanje predstava bori sa čitavim nizom problema (finansijski, organizacioni i kadrovski) od kojih su mnogi (ako ne i baš svi) mogli i, što je važnije, trebalo da budu riješeni ranije, ili bar samim činom osnivanja ove državne institucije kulture.

Na kraju ćemo ipak dodati da bi odraze ovako formiranoga ambijenta (činjenjem i nečinjenjem, naravno mnogo prije svih, gospodara, ali i osnovnih državnih institucija u kulturi) tokom tri decenije dok traju *vremena mira* mogli tražiti nešto kanije u reakcijama crnogorskoga društva. Konačno, sve postepeno postaje vidljivo u onome što će zadesiti državu, narod i dinastiju počevši od trenutka kada se vremena mira počnu bližiti samome kraju, zatim kada ih više ne bude, te naročito nešto kasnije kada godine rata konačno potpuno prođu. Istorijska sudbina će Kraljevini Crnoj Gori donijeti početak ratova samo dvije godine nakon što je u upravo otvorenome prvome državnome profesionalnome pozorištu odigrana prva predstava u prvoj redovnoj pozorišnoj sezoni. Do nove premijere državnoga profesionalnoga ansambla pod krovom Zetskoga doma kao matičnoj sceni trebaće ponovo da proteknu decenije. Diskontinuitet je dakle ponovo tu.